

THEMA 69 - HOUT 1 : INLEIDING - HET HOUTEN GRAFTEKEN

Sinds er mensen op aarde leven, begraven zij hun doden en dat was vaak meer dan 'zand erover', want op dat zand kwam een teken, een grafteken, dat fungeerde als gedenkteken. Ter nagedachtenis, *in memoriam*. Het teken markeerde de plaats waar men naar terugkwam om te gedenken in het besef van eigen sterfelijkheid: *memento mori*, bedenk dat je sterft.

Graftekens hebben zich uit twee prototypes ontwikkeld: grafaanduiding en grafbescherming.

De grafaanduiding bestaat uit een recht-opstaand teken: een stèle, een stok, een

Veenhuizen

plank, een kruis, een zuil, maar het kan ook uitgroeien tot een mausoleum.

De grafbescherming bestaat uit een vlakliggende grafbedekking. Aanvankelijk was dat een hoop stenen, maar het ontwikkelde zich verder tot alle mogelijke platte stenen: zerken. Uiteraard zijn er ook allerlei mengvormen van beide prototypes.

Het meest gebruikte materiaal voor graftekens op begraafplaatsen is natuursteen. Minder vaak zie je kunststeen, glas, metaal, keramiek of hout. Dit thema gaat specifiek over **hout** als materiaal van graftekens.

KLEINE GESCHIEDENIS VAN HET HOUTEN GRAFTEKEN

Hout als materiaal van graftekens komt al heel lang voor op graven, vooral als grafaanduiding en sporadisch als grafbescherming. In de geschiedenis van het houten grafteken kunnen we twee periodes onderscheiden: voor en na de fu-

neraire revolutie op de grens van de achttiende en negentiende eeuw. Rond 1800 werd het begraven in kerken en op kerkhoven in de steden verboden en dat leidde tot het aanleggen van begraafplaatsen buiten de stad.

voor de funeraire revolutie ofwel het middeleeuwse kerkhof

In de Romeinse en de vroegchristelijke tijd werd er buiten de gemeenschap begraven. Na de kerstening van Europa veranderde dat. In de Middeleeuwen werd rond de kerk een hof aangelegd, waarin de doden werden begraven, het kerkhof. Hier waren de graven van de armen; de rijken werden in de kerken begraven. De rijken kregen een grafmonument, de armen werden anoniem begraven of kregen hooguit een tijdelijk houten grafteken. Zo'n duizend jaar veranderde deze situatie nauwelijks. Hoe weten we dat er houten graftekens werden gebruikt? Voor 'bewijzen' moeten we de diverse bronnen raadplegen. Archeologische bronnen, materiële resten uit het verleden, zijn er niet vanwege de vergankelijkheid van het hout. Geschreven bronnen, documenten met informatie, zijn er sporadisch. Zoektochten in oude archieven kan iets opleveren. Zo is er bijvoorbeeld in Keulen een rekening uit 1379 gevonden over de beschildering van een houten grafkruis. Het meeste 'bewijsmateriaal' is te vinden in iconografische bronnen,

beeldmateriaal waarin het gebruik van houten graftekens aanschouwelijk wordt gemaakt op schilderijen en op miniaturen in getijdenboeken. Op een schilderij van het *Cimetière des Innocents* in Parijs is goed te zien, hoe een kerkhof er uitzag. De begraafplaatsen waren ontmoetingscentra, waar werd geprekeerd, kermis gehouden, koopwaar verhandeld, afspraken gemaakt en geprostitueerd, m.a.w. waar werd geleefd met de doden als stille getuigen. De meeste doden werden begraven in massagraven, die na verloop van tijd werden geruimd, waarna de botten verhuisden naar de knekelhuizen rondom het kerkhof. Slechts her en der stond een grafteken van steen of van hout. De houten graftekens hadden vaak dezelfde vorm, een eenvoudig kruis of een kruis met een afdakje, zoals ze nog steeds te zien zijn in vooral de

Cimetière des Innocents

(Vlaamse School 16e eeuw, museum Carnavalet-Paris)

Duitstalige landen. Op de miniaturen uit de getijdenboeken met afbeeldingen van kerkhoven is het houten kruis met afdak het meest voorkomende grafteken.

miniaturen uit getijdenboeken : afbeeldingen van houten graftekens

landelijk kerkhof
Missel à l'usage du Mans
1495-1503

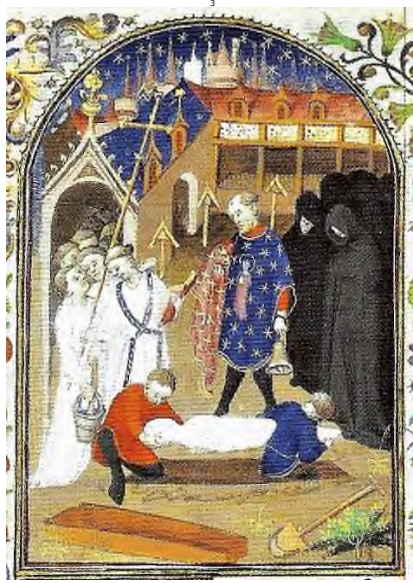
een begrafenis op het kerkhof
Getijdenboek Engelbert van Nassau
1475-1485

een begrafenis op het kerkhof
Getijdenboek van Neville
1430-1440

priester op weg naar een stervende
Getijdenboek van Simon de Varie
1455

omsloten kerkhof
Getijdenboek Parijs
ca. 1425-1430

van sterfbed naar graf op het kerkhof
Getijdenboek Parijs
ca. 1485-1490

graf als zitbank met houten grafteken
Getijdenboek van Neville
1430-1440

begrafenis op het kerkhof
Getijdenboek Frankrijk
ca. 1460-1470

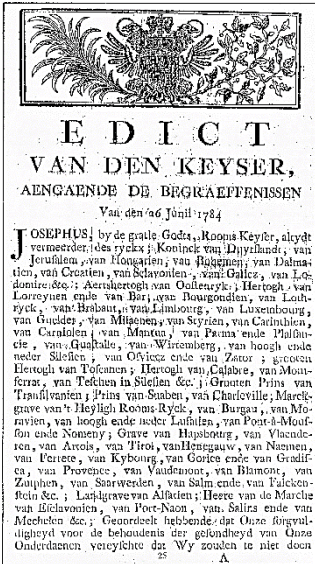

te paard tussen de graven
in: Giovanni Boccaccio 'Decamerone'
Vlaanderen midden 15^e eeuw

bronnen van de miniaturen:

- Sophie Balace & Alexandra De Poorter (red.) *Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen 600-1600* (2010)
- Truus van Bueren *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (1999)

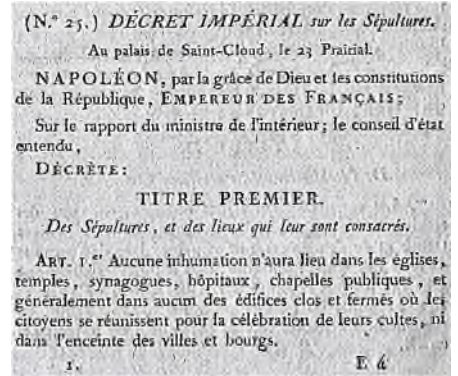
na de funeraire revolutie ofwel het individuele graf

Rond 1800 vond er een funeraire revolutie plaats: van het middeleeuwse kerkhof met zijn massagraven naar begraafplaatsen buiten de steden met individuele graven.

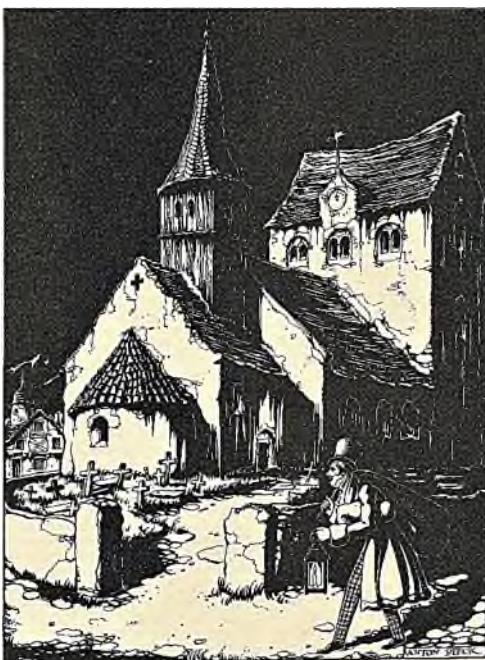
Het *Edict van den Keyser, aengaende de begraeffenissen van den 26 junii 1784* van keizer Joseph II en het *Décret impérial sur les sépultures* van 12 juni 1804 van Napoleon hebben het aanschijn van de begraafplaats in Europa veranderd en bepaald:

- Verbod van het begraven in kerken en steden met meer dan 1000 inwoners.
- Gebod tot de aanleg van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom.
- Recht op eigen begraafplaatsen per geloofsrichting of afgescheiden delen op algemene begraafplaatsen.
- Voorschrift ieder lijk in een aparte kuil te begraven met een tussenruimte van 30-40 cm tussen de kuilen.
- Bepaling dat het geoorloofd was een grafteken of grafmonument te plaatsen.

Hoe zagen de nieuwe begraafplaatsen eruit? Mensen kregen een graf dat paste bij hun maatschappelijke klasse. Bij de aanleg van de begraafplaats werd daar ook rekening mee gehouden door een klassenindeling, die kon oplopen tot zes klassen. Aan de plek op de begraafplaats en de afmetingen van het graf en de grootte van het grafteken of grafmonument kon je die klassen herkennen. De rijkste mensen lagen in de hoofd- en eerste klasse, de armen of 'onvermogens' lagen in de uithoeken. Vermogenden konden een eigen graf kopen en een kostbaar grafteken betalen. Als er op het graf van iemand van de laagste klasse al een markering kwam, bestond dat uit een nummerpaaltje, een houten

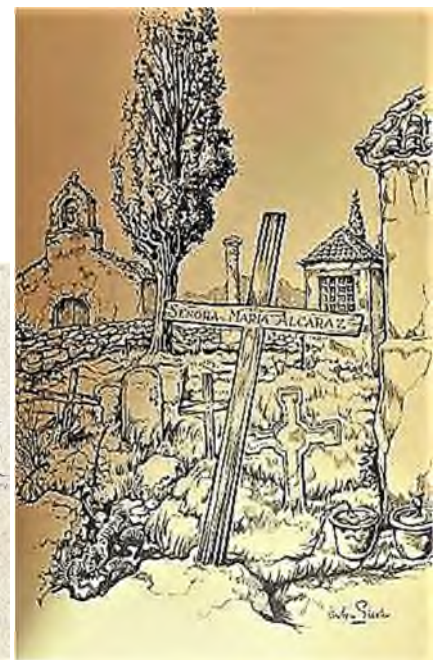
kruis voor de katholiek of een houten plank voor de protestant. Hout ging buiten in weer en wind hooguit zestig tot tachtig jaar mee, dus voorbeelden uit de begintijd zijn er niet meer. Waar vind je informatie over houten graftekens in deze periode? Is er literatuur, zijn er foto's of plaatjes? In 'oude' boeken, vooral romans en kinderboeken uit de tijd dat veel boeken nog werden geïllustreerd, kom je nog wel eens een plaatje van houten graftekens tegen en dat blijkt dan altijd een houten kruis te zijn. Bovendien hadden de afbeeldingen van een begraafplaats met houten grafkruisen iets romantisch, zoals in de tekeningen van Anton Pieck. De realiteit zal anders geweest zijn.

*Sprookjes van Andersen
De meesterdief
ill. Anton Pieck*

*An Rutgers van der Loeff
De Kinderkaravaan
ill. Rein van Looij*

*Albe
Engracia Maria Alcaraz
ill. Anton Pieck*

HOUT: EENHEID IN VERSCHIEDENHEID

Hout als materiaal voor een grafteken is ook na de funeraire revolutie altijd gebleven, maar in gebruik en vorm bestond en bestaat een grote

verscheidenheid. Hieronder een aantal van die verschillen. In de komende afleveringen zullen ze verder worden uitgewerkt.

Eindhoven - St. Joriskerkhof

katholieke kruisen en protestantse planken

Als je onvermogen was, kreeg je een houten grafteken, maar de vorm was religieus bepaald: een katholieke arme kreeg een grafkruis en een protestant een grafplank. Uit de beginperiode is daarvan niets overgebleven. De oudste bewaard gebleven houten graftekens in Nederland dateren uit eind 19^e en begin 20^e eeuw. De meeste bevinden zich in het noorden van het land. Zo zijn er in Groningen nog bijna honderd grafplanken uit de periode 1892-1959 bewaard gebleven.

Dwingeloo

Totenbretter im Bayerischen Wald

Dodenplanken & smartlatten

In het Beierse Woud staan nog *Totenbretter*, dodenplanken, die oorspronkelijk gebruikt werden als opbaarplanken, waarop de overledene naar het graf werd gedragen. Daarna kwam hij op het graf of samen met andere planken ter herinnering langs de weg. Ook in Nederland moet het gebruik bestaan hebben.

Geïnspireerd op dit fenomeen was in 2010 in Klooster Ter Apel de expo *Dodenpalen & Seelenbretter* en maakte Jeannette Goudsmit onder de naam *Smartlatten* planken met grafsteenteksten.

Dodenpalen & Seelenbretter

Zakopane - Stary Cmentarz

houten graftekens in Europa

In Europa is een groot verschil in de inrichting van begraafplaatsen tussen enerzijds Noord- en Midden-Europa en anderzijds Zuid-Europa: groen tegenover grijs.

In Noord- en Midden-Europa ligt de nadruk op de natuur, begraafplaatsen zijn 'dodentuinen', waar beplanting belangrijk is. Daar kom je dan ook echt hout tegen. In Zuid-Europa ligt het accent op steen, de doden worden bijgezet onder een grafmonument of boven de grond in een wandgraf. En hout wordt geïmiteerd. Dat kan leiden tot grijze nepbomen, zoals dit 'houten' kruis in Barcelona.

Barcelona - Cemeterio de Montjuic

Boedapest - Farkasréti temető

lokale, regionale en nationale verschillen

Er zijn lokale, regionale en nationale gebruiken in de vormgeving van een houten grafteken. Zo zie je in Oostenrijk op begraafplaatsen vaak het houten grafkruis met een afdakje, zoals dat ook al in de middeleeuwen voorkwam. In Hongarije kom je nog geregeld de traditionele *kopjafa* tegen, de bewerkte houten grafpaal. Regio Transsylvanië in Roemenië is een houtrijk gebied, waar houtsnijwerk tot kunst is verheven. Dat is terug te vinden in de houten sculpturen op begraafplaatsen.

Budești- cimitirul Sf. Nicolae

Săpânța - cimitirul Vesel

begraafplaatsen met een houtverordening

In de verordening van begraafplaatsen staat ook een hoofdstuk over grafbedekking: voorschriften voor gedenktekens, ornamenten en beplanting op een graf. Er zijn begraafplaatsen met een 'houtverordening': alleen houten graftekens zijn toegestaan. Het bekendste voorbeeld daarvan is de Roemeense begraafplaats Săpânța met zijn kleurrijke planken. Ook kan eenzelfde houten grafteken voorgeschreven worden voor bepaalde grafvakken. In Duitsland is vaak een 'houten' vak gereserveerd voor oorlogsgraven op Ehrenfriedhöfe.

Lübeck - Ehrenfriedhof

Augsburg - Kath. Hermanfriedhof

tijdelijke houten graftekens

Kort na een begrafenis is er nog geen definitief grafteken beschikbaar om op het graf geplaatst te worden, tenzij er sprake is van een familiegraf of een grafkapel met bijvoorbeeld een grafkelder. Een eenvoudig houten grafteken is dan ideaal om tijdelijk het graf te markeren. Vooral in Duitstalige landen is dat heel gebruikelijk: een houten kruis al of niet met een rouwlint en bidprentje. Echter een kruis is katholiek of evangelisch, maar voor niet- of andersgelovigen, zoals moslims, is er dan een tijdelijke houten plank beschikbaar.

Bern - Bremgartenfriedhof

Bratislava - Slávičie Údolie

beeldhoutwerk: houten sculpturen

Europese begraafplaatsen staan vol met beelden. Het materiaal daarvan is meestal natuursteen, maar ook brons, metaal en soms zelfs kunststof komen voor. Toch leent ook hout zich er uitstekend voor. Een sculptuur is natuurlijk wel afhankelijk van de grootte van het hout. Soms is er een hele boomstam gebruikt, waaruit een beeld gehakt is, maar over het algemeen zijn het vooral kleinere werkjes. Opvallend is ook dat het meestal christelijke taferelen zijn, die uit het hout gesneden zijn.

Vilnius - Antakalnis

Natuurbegraafplaats Venlo-Maasbree

van plank naar plak: natuurbegraafplaatsen

En nu zijn we weer terug bij af. De geschiedenis begon met een simpel houten kruis of plank op het graf van een arme. Een relatief nieuw fenomeen is sinds een aantal decennia het begraven in de natuur. In de verordening van natuurbegraafplaatsen staat over het algemeen dat er op een graf geen traditionele grafsteen mag worden geplaatst, maar dat het graf alleen gemarkeerd mag worden met vergankelijk materiaal, meestal bestaande uit een houten boomschijf met inscriptie: van plank naar plak.

Heeze - Natuurbegraafplaats Schoorsveld

en nog meer hout

Er zijn nog meer aspecten over houten graftekens. Hoe is de verhouding tussen verticale en horizontale graftekens? Het Latijnse kruis is kenmerkend voor rooms-katholieke begraafplaatsen, hoe zit dat met andere religieuze stromin-

gen? Als je het over hout hebt, waarom dan niet eens kijken naar een hele (levende) boom op het graf als 'grafteken'? Er zijn momenteel veel aanbieders van nieuwe, moderne houten graftekens. Is hout weer in?

Leuth - R.K. St. Remigius
verticaal en horizontaal grafteken

Wiesbaden
Russisch-orthodox

Nürnberg - Sud
islamitisch

Cardiff - Thornhill
boom als 'grafteken'